

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/338195192>

Τα κέντρα και οι χωρικές ενότητες στο στρατηγικό σχεδιασμό της Αττικής

Chapter · January 2004

CITATIONS

0

READS

32

1 author:

[Minas Angelidis](#)

National Technical University of Athens

80 PUBLICATIONS 51 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

ESPON INTERCO Indicators of Territorial Cohesion [View project](#)

ESPON FOCI Future Orientation for Cities [View project](#)

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ - ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ - ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ, ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΠΟΛΕΟΔΟΜΩΝ ΚΑΙ ΧΩΡΟΤΑΚΤΩΝ (ΣΕΠΟΧ)

Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή
ΑΘΑΝΑΣΙΟ Ι. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟ

Πόλη και Χώρος από τον 20^ο στον 21^ο αιώνα

ΑΘΗΝΑ 2004

Πόλη και Χώρος από τον 20° στον 21° αιώνα

Copyright © 2004 Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο - Σχολή Αρχιτεκτόνων
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας - Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας,
Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης
Σύλλογος Ελλήνων Πολεοδόμων και Χωροτακτών

Επιμέλεια: Δημήτρης Οικονόμου, Γεώργιος Μ. Σαρηγιάννης, Κωνσταντίνος Σερράος
Σχεδιασμός Εξωφύλλου: [D]STREAM, Ε. Αραβαντινού
Ηλεκτρονική Σελιδοποίηση: Νάντια Ματσίνου
Εκδοτική Παραγωγή: Μέμφις Α.Ε.

ISBN: 960-88489-0-3

960-88490-0-4

960-86113-1-8

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΕΡΓΟΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Ι. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ

ΜΗΝΑΣ ΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

Τα κέντρα και οι χωρικές ενότητες στο στρατηγικό σχεδιασμό
της Αττικής 1

ΣΠΥΡΟΣ ΑΜΟΥΡΓΗΣ

Μεταλλάξεις στον αστικό ιστό –
Προοπτικές προσαρμογής σε σύγχρονα δεδομένα 15

ΦΑΝΗ ΑΝΑΣΤΡΟΥΣΗ

Η πορεία του πολεοδομικού σχεδιασμού και τα αδιέξοδα 25

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΣΠΡΟΓΕΡΑΚΑΣ

Μηχανισμοί διαμόρφωσης του αστικού περιβάλλοντος
στη μεταμοντέρνα πόλη:
Σύντομη αναφορά στην ελληνική εμπειρία 41

ΣΟΦΙΑ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ - ΚΟΛΩΝΙΑ

Η πολιτική προστασίας για την αστική κληρονομιά στην Ελλάδα.
Ένα επίκαιρο ζήτημα 53

ΝΤΙΝΑ ΒΑΪΟΥ

Σκέψεις για ορισμένα «παραλειπόμενα» του αστικού σχεδιασμού 65

ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ Κ. ΒΑΣΙΛΟΧΩΒΕΝ

Η θεωρία του Αστικού Σχεδιασμού:
Ποιο θα είναι το μέλλον της στον 21ο αιώνα; 75
Ο Σχεδιασμός των Πόλεων στον Αστερισμό
της Περιβαλλοντικής Ευθύνης 103

Τα κέντρα και οι χωρικές ενότητες στο στρατηγικό σχέδιασμό της Αττικής

Εισαγωγή

Η χωρική οργάνωση των κέντρων της Αττικής, δηλαδή το δυναμικό και η χωροθέτηση όπως και η δικτύωση μεταξύ τους, αποτελεί τη “σπονδυλική στήλη” της χωρικής δομής της Πρωτεύουσας. Κι αυτό τόσο γιατί τα κέντρα αποτελούν τα κυρίαρχα στοιχεία των χωρικών συμπλεγμάτων οικονομικών δραστηριοτήτων που αναπτύσσονται στην Πρωτεύουσα, όσο και γιατί αποτελούν τα βασικά σημεία παροχής υπηρεσιών προς τους κατοίκους της. Αυτές οι δυο λειτουργίες τους προσδιορίζουν κατά βάση τη διαμόρφωση χωρικών ενότητων, οι οποίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως *ενότητες σχεδιασμού* και ως *“χωρικό υπόβαθρο” της μητροπολιτικής διακυβέρνησης*, εφόσον οι εδαφικές περιφέρειες στις οποίες έχουν αρμοδιότητα χωρικής παρέμβασης οι Αρχές διαφορετικών επιπέδων (περιφέρεια, νομός, τοπική ενότητα) πρέπει να συναρτώνται με τις ενότητες/επίπεδα χωρικών λειτουργιών.

Ταυτόχρονα βέβαια, τα κέντρα αποτελούν τους πόλους της κοινωνικής δομής των πόλεων, της ταυτότητας, της φυσιογνωμίας τους, άρα και από αυτή την άποψη ο σχεδιασμός τους έχει πολύ μεγάλη σημασία.

Η μελέτη των κέντρων της Αττικής περιλαμβάνει σύνθετες και εκτεταμένες επιμέρους διερευνήσεις, γιατί η ανάπτυξη των κέντρων αφορά σε πολλά χωρικά επίπεδα και συνδέεται στενά με όλες τις άλλες χωρικές διαστάσεις της ανάπτυξης μιας μητροπολιτικής περιοχής με περισσότερους από 4.000.000 κατοίκους.

Εδώ, θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας στη χωροταξική διάσταση των κέντρων και των χωρικών ενότητων της Αττικής με σκοπό να διατυπώσουμε ένα πλέγμα κατευθύνσεων για το ρόλο τους στο *στρατηγικό σχέδιασμό* της χωρικής ανάπτυξης της Πρωτεύουσας.

Η εργασία στηρίζεται στα συμπεράσματα ερευνητικών προγραμμάτων στα οποία συμμετείχε ο συγγραφέας – βλ. σχετικά στις Πηγές και Βιβλιογραφικές αναφορές. Οι απόψεις που διατυπώνονται εδώ είναι βέβαια προσωπικές.

1. Οι κεντρικές λειτουργίες, τα κέντρα και οι χωρικές ενότητες στις μητροπολιτικές περιοχές

Στις τελευταίες δεκαετίες, οι *μητροπολιτικές περιοχές (ΜΠ)* μετασχηματίζονται, σε συνάρτηση με τη γρήγορη ανάπτυξη των μεταφορών και των επικοινωνιών, η οποία επιταχύνει την αναχωροθέτηση των οικονομικών δραστηριοτήτων αλλά και ενισχύει σημαντικά τις συνδέσεις/δικτυώσεις τόσο του συνεκτικού τμήματος όσο και της προαστιακής περιοχής των ΜΠ με μικρές πόλεις και οικισμούς που εκτείνονται στην ευρύτερη ζώνη τους. Σ' αυτό το διευρυμένο αλλά λιγότερο συνεκτικό μητροπολιτικό χώρο, οι ζώνες των κεντρικών λειτουργιών (όπως και των άλλων δραστηριοτήτων) αναπτύσσονται αποσπασματικά, όμως, ταυτόχρονα, ενισχύονται οι δικτυώσεις και συμπληρωματικότητες των επιμέρους κέντρων των ΜΠ στο επίπεδο ευρύτερων χωρικών ενοτήτων ("τομέων").

Όσον αφορά στις *πολιτικές χωρικής κατανομής των κέντρων των ΜΠ*, το κύριο πρόβλημα που χρειάστηκε να αντιμετωπισθεί ήταν η *"υπερανάπτυξη" του βασικού κέντρου τους*. Σε μια πρώτη περίοδο εφαρμόστηκαν διαφόρων μορφών πολιτικές ανάπτυξης σχετικά ολιγάριθμων *"Διαμερισματικών" κέντρων* με πολύ υψηλή υπερτοπικότητα, μέσω μεγάλης κλίμακας παρεμβάσεων, με *"ριζικές αναπλάσεις"* υπάρχοντων ή με τη δημιουργία νέων κέντρων.

Τις *δύο τελευταίες δεκαετίες*, περνάμε σε μια διαφορετική *"φιλοσοφία"* παρεμβάσεων. *Πολιτικές "αποκέντρωσης"* στο επίπεδο των ΜΠ *εξακολουθούν να εφαρμόζονται*. Όμως, η δημιουργία πολύ ισχυρών νέων κέντρων περιορίζεται και οι αναπλάσεις των υπάρχοντων κέντρων γίνονται *"ήπιες"*, ενώ στη συγκρότηση του *δικτύου μεταφορών* για την εξυπηρέτηση των κέντρων δίνεται σαφής προτεραιότητα στα μέσα μαζικής μεταφοράς.

Επιδιώκεται η αξιοποίηση της εντεινόμενης δικτύωσης των κέντρων (και των οικισμών) για την προώθηση *πολυπολικών σχημάτων* με συμπληρωματικές λειτουργίες, *ώστε να μην υποβαθμίζονται τα τοπικά κέντρα*. Μεγαλύτερη έμφαση δίνεται στη *"συναρμογή"* των κέντρων με τις γύρω περιοχές τους, ώστε να μπορέσουν να λειτουργήσουν αυτά ως *"εστίες"* της τοπικής οικονομικής και κοινωνικής ζωής.

2. Η χωροθέτηση των κεντρικών λειτουργιών στην Αττική¹

Η κλαδική σύνθεση των οικονομικών δραστηριοτήτων της Πρωτεύουσας μεταβάλλεται σημαντικά την τελευταία εικοσιπενταετία. Η *αποβιομηχάνιση* και η *τριτογενοποίηση* είναι οι εμφανέστερες μεταβολές. Παράλληλα, αλ-

λάζει η σύνθεση του τριτογενούς τομέα, ιδίως με τη διεύρυνση του τομέα των τραπεζών και ασφαλειών και των “πολυτελών” υπηρεσιών.

Οι αναλύσεις αυτές έδειξαν ότι η χωροθέτηση των υπηρεσιών στην Αττική μεταβάλλεται σημαντικά. *Εντυπωσιακή είναι η ανάπτυξη εμπορίου και υπηρεσιών στα Βόρεια - Βορειοανατολικά και Νότια - Νοτιοανατολικά προάστια και ιδιαίτερα στις παρόδιες ζώνες των κύριων συγκεντρικών οδικών αξόνων: Κηφισίας, Μεσογείων, Συγγρού, Βουλιαγμένης κλπ, κυρίως σε ζώνες “γενικής κατοικίας”.* Ιδιαίτερα ενισχύεται το κέντρο του Αμαρουσίου.

Η εξέλιξη αυτή οφείλεται εν μέρει στη μετατόπιση μητροπολιτικών και υπερτοπικών δραστηριοτήτων από το βασικό κέντρο της πόλης και το υπόλοιπο του Δήμου Αθηναίων (όπου εμφανίζεται σχετική στασιμότητα). Ανάλογη εξέλιξη εμφανίζεται και στο μητροπολιτικού επιπέδου κέντρο του Πειραιά.

3. Οι πολιτικές για τα κέντρα και τις χωρικές ενότητες της Αττικής

Από τα Διαμερισματικά Κέντρα στην πολυκεντρική / πολυεπίπεδη κατανομή των κέντρων

Κύριος στόχος των προτάσεων για τα κέντρα και τις χωρικές ενότητες της Πρωτεύουσας ήταν η αντιμετώπιση του προβλήματος “υπερανάπτυξης” του βασικού κέντρου.

Στις δεκαετίες του '60 και του '70 κυριάρχησε στα Ρυθμιστικά Σχέδια της Αθήνας (ΡΣΑ) η φιλοσοφία ενίσχυσης Διαμερισματικών Κέντρων – βλ. στο “*Ρυθμιστικό Βασιλειάδη*” (1965) και στην πρόταση “*Αθήνα 2000*” (όπου προβλεπόταν η δημιουργία εννέα Κέντρων Διαμερισμάτων). Αν και η ενδυνάμωση Διαμερισματικών Κέντρων μπορεί να συμβάλει στην “αποκέντρωση” από το βασικό κέντρο της πόλης, εφόσον οι σχετικές προτάσεις δεν συνοδεύονταν από προτάσεις ενίσχυσης των τοπικών κέντρων, δικαίως σχολιάσθηκαν ως σχετικά συγκεντρωτικές.

Η πρόταση του ΡΣΑ του 1985 αντιμετώπισε πολύ περισσότερο ολοκληρωμένα το ζήτημα του δικτύου των κέντρων της Πρωτεύουσας. Στηρίχθηκε:

- Στην υποστήριξη της κοινωνικής και οικονομικής δυναμικής των ήδη διαμορφωμένων κέντρων Δήμων, συνοικιών και γειτονιών.
- Στην αποκέντρωση από το βασικό κέντρο της πόλης, με ταυτόχρονη ανασυγκρότηση της δομής και των λειτουργιών του τελευταίου.

Τα κέντρα και οι χωρικές ενότητες στο ισχύον Ρ.Σ.Α.

Το Ρ.Σ.Α. του 1985 (Ν. 1515) υποδιαίρεσε την ευρύτερη περιοχή της Αθήνας σε πέντε μεγάλες Χωροταξικές Υποενότητες, "έτσι ώστε να επιτυγχάνεται μεταξύ των άλλων και η ισόρροπη κατανομή των κεντρικών λειτουργιών που καλύπτουν τις ανάγκες κάθε υποενότητας, με σκοπό να λειτουργεί με σχετική αυτάρκεια".

Πρόκειται για τις εξής υποενότητες:

α. Λεκανοπέδιο και Σαλαμίνα με κέντρο την Αθήνα. **β.** Δυτική Αττική με κέντρο τα Μέγαρα **γ.** Βόρεια Αττική με κέντρο το Καπανδρίτι **δ.** Ανατολική Αττική με κέντρο το Λαύριο και **ε.** Νησιωτική Αττική με κέντρο την Αίγινα. Ορίστηκαν 18 κέντρα Δήμων στο Λεκανοπέδιο και 8 κέντρα Δήμων στο Υπόλοιπο της Αττικής ως **κέντρα υπερτοπικής σημασίας**.

Με το άρθρο 7 του Ν. 2052/92, τα υπερτοπικά κέντρα ορισμένων Δήμων "υποβαθμίστηκαν" σε απλά κέντρα Δήμων (τοπικής σημασίας), ενώ τα κέντρα ορισμένων άλλων Δήμων αναδείχτηκαν σε νέα κέντρα υπερτοπικής σημασίας.

Παράλληλα, τα κέντρα τεσσάρων Δήμων ορίστηκαν ως Δευτερεύοντα Κέντρα Χωροταξικής Υποενότητας (ΔΚΧΥ) Λεκανοπεδίου – μια βαθμίδα ανώτερη εκείνης των Υπερτοπικών Κέντρων.

4. Αξιολόγηση της κατανομής των υπερτοπικών κέντρων και των χωρικών ενοτήτων στην Αττική

Είναι φανερό ότι το σχήμα κέντρων/χωρικών ενοτήτων της Αττικής δε λειτουργεί όπως προβλεπόταν από το ΡΣΑ.

Αντικείμενο της αξιολόγησης ήταν, πρώτον, να διαπιστώσουμε κατά πόσον τα κέντρα, όπως προτάθηκαν από το ΡΣΑ και ιδιαίτερα τα υπερτοπικά κέντρα -τα οποία αποτελούν το κύριο στοιχείο αναδιάρθρωσης του υπάρχοντος σχήματος των κέντρων-, επιτελούν το ρόλο που τους ανατέθηκε, δηλαδή κατά πόσον παρέχουν προς τον εξυπηρετούμενο πληθυσμό τις απαραίτητες υπηρεσίες, ανάλογα με το επίπεδό τους και ανάλογα με τις (προγραμματικές) περιοχές επιρροής τους (χωρικές ενότητες). Κατά δεύτερον, κατά πόσον οι χωρικές ενότητες αντιστοιχούν στις σημερινές ανάγκες χωρικής διακυβέρνησης. Τρίτον: κατά πόσον οι ορισθείσες ως ζώνες χρήσεων "κέντρων" διαφέρουν από τις "πραγματικές", ώστε να εκτιμηθεί ο βαθμός επιτυχίας των αντίστοιχων πολεοδομικών ρυθμίσεων.

Η απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα δε μπορεί να δοθεί, όπως θα δούμε, με απλές αναλύσεις (μοντέλα) χωροθέτησης υπηρεσιών, γιατί αυτές εμπεριέχουν πολύ υψηλό βαθμό απροσδιοριστίας ως προς τη σχέση: δυναμικό κέντρου/περιοχή εξυπηρέτησης. Απαιτήθηκαν, επομένως, ιδιαίτεροι μεθοδολογικοί χειρισμοί.

Ας δούμε, πολύ σχηματικά, ποιες είναι οι λειτουργίες που (θεωρητικά) αντιστοιχούν στα διαφορετικά επίπεδα κέντρων: μητροπολιτικό (ή κέντρο πόλης), υπερτοπικό (κέντρο Διαμερίσματος πόλης), τοπικό (ή κέντρο Δήμου ή οικισμού) κ.λπ.

Δύο παράμετροι μας βοηθούν σ' αυτό:

- α) Η "σπανιότητα" των παρεχομένων (δημοσίων και ιδιωτικών) υπηρεσιών. Στα υψηλότερου επιπέδου κέντρα αντιστοιχούν ορισμένες -οι σπανιότερες- υπηρεσίες κ.λπ.
- β) Η θέση που έχει κάθε λειτουργία στην ιεραρχία των επιχειρήσεων και οργανισμών. Στα υψηλότερου επιπέδου κέντρα αντιστοιχούν τα "στρατηγεία" των επιχειρήσεων κ.λπ.²

Στην πράξη εμφανίζονται οι εξής δυσκολίες:

- α. Οι μονάδες του ίδιου κλάδου δραστηριοτήτων έχουν συχνά διαφορετική εμβέλεια. Εξάλλου, η ίδια μονάδα μπορεί να έχει εμβέλεια ταυτόχρονα σε διαφορετικά χωρικά επίπεδα. Μπορεί να είναι συγχρόνως και τοπική και "λίγο υπερτοπική" και "πολύ υπερτοπική".
- β. Ορισμένες λειτουργίες μπορεί να αντιστοιχηθούν με το επίπεδο της χωρικής ενότητας "συνοικία" (με προγραμματικό μέγεθος π.χ. 25.000 κατοίκων), άλλες με το επίπεδο του "Δήμου" κ.ο.κ. Όμως, η επιρροή πολλών από τις κεντρικές λειτουργίες - π.χ. του εμπορίου - δε "σταματάει" σε μια περίμετρο στο εσωτερικό της οποίας κατοικούν 25.000 άτομα. Το μέγεθος και η μορφή της πραγματικής επιφάνειας επιρροής εξαρτώνται από το σύστημα μεταφορών, τον τρόπο συγκρότησης των κέντρων κ.λπ.
- γ. Όπως είναι πολύ γνωστό, τα διοικητικά όρια των ΟΤΑ της Αττικής διαφέρουν σημαντικά από τις "πραγματικές" χωρικές ενότητες. Αλλά ακόμα και αν ένας Δήμος αντιστοιχεί σε μια "πραγματική" χωρική ενότητα, μπορεί να εξυπηρετείται εν μέρει μόνο από το δικό του Κέντρο Δήμου και εν μέρει από ένα γειτονικό Κέντρο κ.λπ.
- δ. Στο μητροπολιτικό χώρο, οι "κεντρικές λειτουργίες", οι δραστηριότητες με υψηλή κεντρικότητα, όπως είναι οι διοικητικές και οι κοινωφελείς υπηρεσίες ή το εμπόριο, οι προσωπικές υπηρεσίες κλπ, αναμιγνύονται σε αρκετό βαθμό με "λιγότερο κεντρικές" υπηρεσίες, όπως είναι πολλές κατηγορίες υπηρεσιών/"γραφείων", δραστηριότητες χονδρεμπορίου, αποθηκών κ.λπ. Οι δεύτερες είτε εμπεριέχονται στα "κέντρα", είτε συγκρο-

τούν περισσότερο διακριτές *“Περιοχές υπηρεσιών”*, σε γειτονικές ως προς τα κέντρα περιοχές ή σε πιο απομακρυσμένες από αυτά ζώνες. Ανάλογα χωροθετούνται και οι *“εστίες νέων τεχνολογιών”* (τεχνοπόλοι).

Τα βήματα της αξιολόγησης, τα εμπειρικά δεδομένα και οι δείκτες

Αρχικά, επιχειρήσαμε μια πρώτη προσέγγιση της *“επάρκειας”* των υπηρεσιών των υπερτοπικών κέντρων σε σχέση με τον πληθυσμό που εξυπηρετούν.

Διαπιστώθηκαν κατ’ αρχήν *μεγάλες διαφοροποιήσεις* ως προς τον αριθμό των Δήμων και τον (εξυπηρετούμενο) πληθυσμό που καλύπτουν τα υπερτοπικά κέντρα. Χαρακτηριστικά, ενώ το κέντρο του Δήμου Αθηναίων καλείται να καλύψει τις ανάγκες 800.000 και πλέον κατοίκων (πληθυσμός 1991), έντεκα κέντρα καλύπτουν περισσότερους από 100.000 κατοίκους το καθένα και άλλα έντεκα κέντρα καλύπτουν λιγότερους από 100.000 κατοίκους.

Στη συνέχεια, εξετάσαμε τις τιμές που παρουσιάζει ο δείκτης: πληθυσμός που καλείται να εξυπηρετήσει το συγκεκριμένο υπερτοπικό κέντρο/απασχολούμενοι στο λιανικό εμπόριο (ως τομέα δραστηριοτήτων εξυπηρέτησης πληθυσμού) *εντός των ορίων του θεσμοθετημένου υπερτοπικού κέντρου*. Χρησιμοποιήσαμε εδώ στοιχεία της ΕΣΥΕ για την απασχόληση στον τόπο εργασίας ανά Οικοδομικό Τετράγωνο (ΟΤ) το 1988.

Οι αποκλίσεις που καταγράφηκαν ήταν αρκετά σημαντικές. Χαρακτηριστικά, στα κέντρα της *Αθήνας και του Πειραιά* και σε πέντε περιπτώσεις υπερτοπικών κέντρων, το υπάρχον δυναμικό ξεπερνούσε κατά πολύ το μέσο όρο.

Όμως, όπως διαπιστώθηκε, *πολύ μεγάλος αριθμός μονάδων υπερτοπικών δραστηριοτήτων ήταν εγκαταστημένος είτε στις περιμετρικές ζώνες των θεσμοθετημένων υπερτοπικών κέντρων (ΥΚ) είτε σε μη υπερτοπικά κέντρα Δήμων, είτε σε τοπικά κέντρα (συνοικίας ή γειτονιάς) είτε σε ζώνες γενικής κατοικίας είτε σε περιμετρικές ζώνες των παραπάνω*. Σε αρκετές περιπτώσεις, τα ποσοστά συμμετοχής των εκτός των θεσμοθετημένων ΥΚ μονάδων ήταν πολύ σημαντικά. Κρίναμε, επομένως, σκόπιμο να συνυπολογίσουμε σε ορισμένο βαθμό στην εκτίμηση της *“υπερτοπικότητας”* και τις εκτός των θεσμοθετημένων ζώνες κεντρικών δραστηριοτήτων.

Γι’ αυτό τον σκοπό, χρησιμοποιήσαμε επιπλέον, στοιχεία της Μελέτης Ανάπτυξης Μετρό (ΜΑΜ), τα οποία αναφέρονται στο 1995 και αφορούν στην επιφάνεια ισογείων και την επιφάνεια κτιρίων ανά ΟΤ ή τμήμα ΟΤ και ανά χρήση, στην απασχόληση (στον τόπο εργασίας) κ.λπ. Η ΜΑΜ χρησιμοποίησε διακρίσεις της απασχόλησης σε βασική και μη βασική και σε λειτουργίες *“Κέντρου πόλης”* (Υπερτοπικού Κέντρου) και *“Τοπικού κέντρου”*. Με βάση τα δεδομένα της ΜΑΜ, υπολογίσαμε τις τιμές μιας σειράς συντε-

λεστών χωροθέτησης, ώστε να εκτιμήσουμε τη συγκέντρωση δραστηριοτήτων σε διαφορετικά χωρικά επίπεδα και ενότητες. Μετά από αρκετές ενδιάμεσες αξιολογήσεις,³ επιλέξαμε να χρησιμοποιήσουμε ένα Συντελεστή χωροθέτησης των κτισμένων επιφανειών “κέντρου πόλης” και “τοπικού κέντρου”, τον οποίο ορίσαμε ως εξής:

$\Sigma_v = (\text{Κτισμένη επιφάνεια “κέντρου πόλης” και “τοπικού κέντρου” στο Οικοδομικό Τετράγωνο } v / \text{Συνολικά κτισμένη επιφάνεια στο Οικοδομικό Τετράγωνο } v) / (\text{Σύνολο της κτισμένης επιφάνειας “κέντρου πόλης” και “τοπικού κέντρου” στο σύνολο της Αττικής} / \text{Σύνολο κτισμένης επιφάνειας στην Αττική}).$

Θεωρήσαμε ότι όσα ΟΤ έχουν $\Sigma_v \geq 0,7$ ανήκουν σε υπερτοπικό κέντρο.

Κατασκευάσαμε αντίστοιχους Χάρτες για το Λεκανοπέδιο της Αθήνας και για το σύνολο της Αττικής. Στη συνέχεια, αντιμετωπίσαμε τις ασυνέχειες που εμφανίζονταν, με την εφαρμογή ορισμένων “κανόνων συνέχειας”, ώστε να προχωρήσουμε στην τελική οριοθέτηση του “υπερτοπικού τμήματος” των “πραγματικών” κέντρων. Βλέπε εδώ χαρακτηριστικά στο Χάρτη 1 για τη Βόρεια - Βορειοανατολική περιοχή της Αθήνας.

5. Συμπεράσματα ανά κατηγορία κέντρων και ενοτήτων

Τα μητροπολιτικά κέντρα της Αττικής

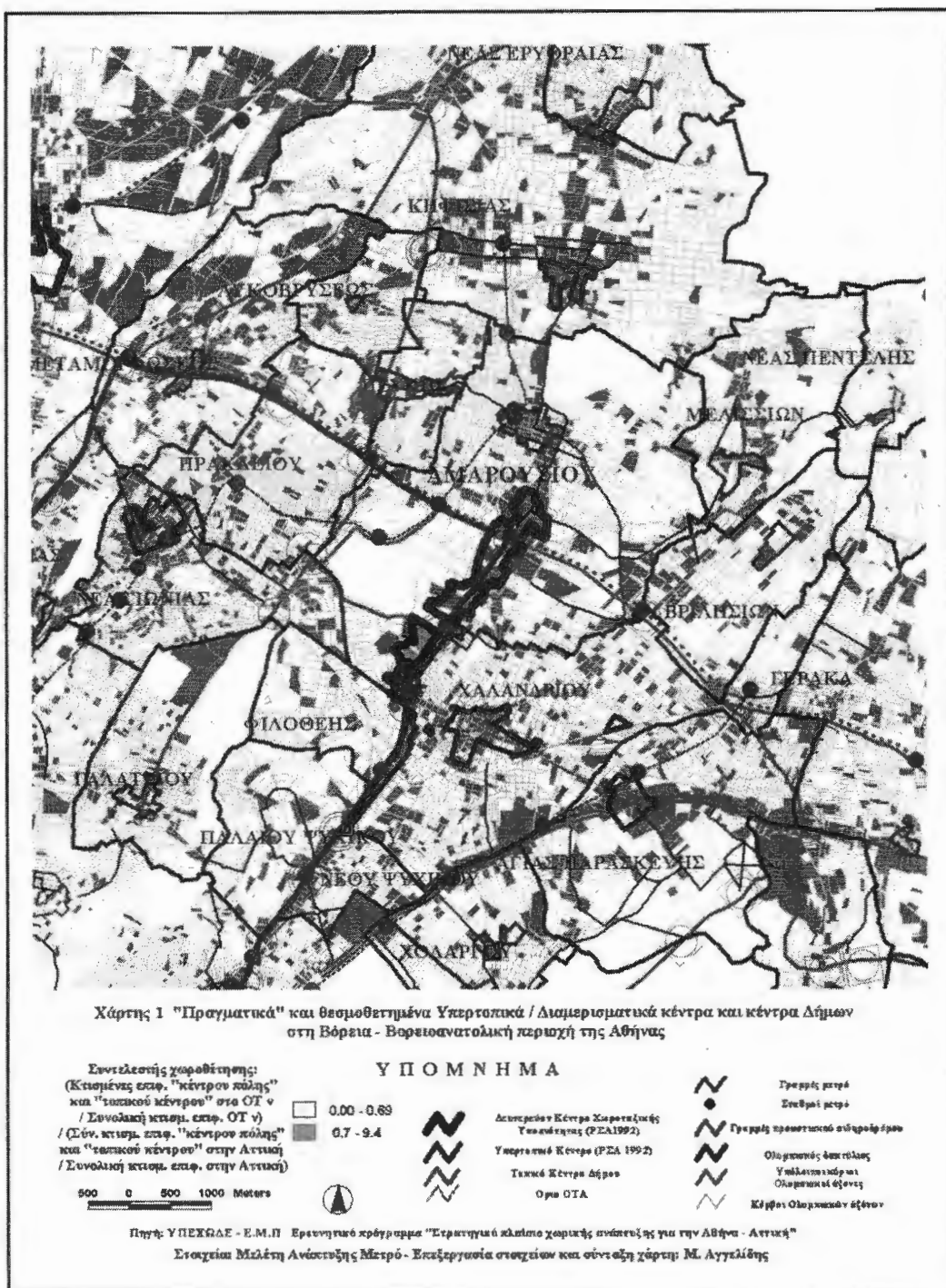
Βλέπε στο 2.

Τα Δευτερεύοντα Κέντρα Χωροταξικής Υποενότητας (ΔΚΧΥ) στο Λεκανοπέδιο της Αθήνας

Από τα τέσσερα ΔΚΧΥ του Ν. 2042/92, έδειξαν μεγάλο δυναμισμό το Μαρούσι και οι Αχαρνές, όχι όμως το Χαϊδάρι και το Ελληνικό. Χαρακτηριστικά, το νέο υπερτοπικό κέντρο στο Δ. Αμαρουσίου εμφάνισε πολύ μεγάλο δυναμισμό, όσον αφορά όμως σε δραστηριότητες “γραφείων” και υπερτοπικού εμπορίου, όχι όμως σε δραστηριότητες διοίκησης και παροχής κοινωνικών υπηρεσιών προς τους πολίτες.

Τα Υπερτοπικά Κέντρα του Λεκανοπεδίου της Αθήνας

Αναφέρουμε εδώ τα 14 Υπερτοπικά κέντρα του ΡΣΑ, κατανεμημένα σε έξι μεγάλες χωρικές ενότητες (αναφέρουμε σε παρένθεση και τα αντίστοιχα ΔΚΧΥ):

α. Αγ. Αναργύρων, Περιστερίου, Αιγάλεω, (Χαϊδαρίου) (Αχαρνών)
 β. Κορυδαλλού, Νίκαιας
 γ. Μοσχάτου, Καλλιθέας, Ν. Σμύρνης
 δ. Γλυφάδας, (Ελληνικού)
 ε. Ζωγράφου
 στ. Αγ. Παρασκευής, Χαλανδρίου, Κηφισιάς, Ν. Ιωνίας, (Αμαρουσίου).
 Όλα αυτά τα κέντρα παρουσιάζουν σημαντική υπερτοπικότητα. Υπάρχουν όμως, και μια σειρά από άλλα κέντρα Δήμων τα οποία παρουσιάζουν παρόμοια υπερτοπικότητα με τα ορισμένα από το ΡΣΑ ως Υ.Κ. Τέτοια κέντρα είναι, κατ' αρχήν, τα κέντρα των Δήμων: Ηλιούπολης, Δάφνης, Βύρωνα, Ν. Ερυθραίας, Ν. Ψυχικού, Ηρακλείου, Μεταμόρφωσης, Ν. Λιοσίων, Πετρούπολης, Αγ. Ιωάννη Ρέντη, Π. Φαλήρου, Αγ. Δημητρίου και Αργυρούπολης. Με άλλα λόγια, στο Λεκανοπέδιο της Αθήνας δεν έχουμε μόνο υπερτοπικά κέντρα και τοπικά κέντρα, οπότε θα μπορούσαμε να αντικαταστήσουμε κάποια από τα ορισμένα από το ΡΣΑ ως υπερτοπικά κέντρα με ορισμένα άλλα που έδειξαν εν τω μεταξύ μεγαλύτερο δυναμισμό. Έχουμε δυο ή τρεις κατηγορίες κέντρων με διαφορετικό βαθμό υπερτοπικότητας. Επιπλέον, ορισμένα από αυτά, βρίσκονται σε σχετικά μικρή απόσταση μεταξύ τους και οι *ζώνες επιρροής αλληλεπικαλύπτονται συχνά σε αρκετό βαθμό*. Συμπερασματικά, ***δεν παγιώθηκε επαρκώς το επιθυμητό επίπεδο κεντρικότητας των υπερτοπικών κέντρων του ΡΣΑ στο Λεκανοπέδιο της Αττικής***. Σημειώνουμε, επίσης, ότι τα κέντρα της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Αττικής διαφέρουν σε ορισμένο βαθμό από τα υπερτοπικά κέντρα του ΡΣΑ.
 Από την άλλη πλευρά, είναι φανερό ότι έχουν ενισχυθεί οι δικτυώσεις/συμπληρωματικότητες μεταξύ των πυρηνικών και αξονικών ζωνών κέντρων,⁴ σε επίπεδο ομάδων Δήμων, γεγονός που μπορεί να αξιοποιηθεί στο σχεδιασμό των κέντρων και χωρικών ενοτήτων – βλ. παρακάτω.

Τα Κέντρα Χωροταξικών Υποενοτήτων στο Υπόλοιπο του Νομού Αττικής

Σε καθεμιά από τις Χωροταξικές Υποενοότητες (ΧΥ) του Υπολοίπου της Αττικής έχουν διαμορφωθεί σημαντικά συμπλέγματα δραστηριοτήτων και δικτύων υποδομών/εξυπηρετήσεων. Συνεκτιμώντας και τα λοιπά δεδομένα, προκύπτει ότι *ο καθορισμός ΧΥ από το ΡΣΑ εξακολουθεί να ανταποκρίνεται κατά βάση και στα σημερινά δεδομένα. Θα μπορούσαν όμως να δικαιολογηθούν: η συνένωση των ΧΥ Βόρειας και Ανατολικής Αττικής και/ή η συνένωση τμήματος του Βόρειου Λεκανοπεδίου με τη ΧΥ Βόρειας Αττικής ώστε να διαμορφωθεί μια ισχυρότερη υποενοότητα*.

Τα Υπερτοπικά Κέντρα του ΡΣΑ στο Υπόλοιπο του Νομού Αττικής

- Η αλλαγή στα υπερτοπικά κέντρα του ΡΣΑ στη Βόρεια Αττική με το Ν. 2042/92 φαίνεται να δικαιώθηκε κατά βάση από τις μέχρι τώρα εξελίξεις. Η Νέα Μάκρη και η Ραφήνα έδειξαν σαφώς μεγαλύτερο δυναμισμό από το Γραμματικό, ακόμα και από το κέντρο της Χ.Υ. - το Καπανδρίτι.
- Στην *Ανατολική Αττική*, τα κέντρα των Μεσογείων (ιδίως η Παλλήνη) κέρδισαν σε δυναμισμό σε σχέση με το Λαύριο.
- Τέλος, στη *Δυτική Αττική*: τα Μέγαρα - κέντρο της Χ.Υ. - δεν έδειξαν τον απαιτούμενο δυναμισμό.

6. Γενικότερα συμπεράσματα – προοπτικές - επιπτώσεις των “μεγάλων έργων”

Η χωροθέτηση των κεντρικών λειτουργιών μεταβλήθηκε σε αρκετές περιπτώσεις προς την επιθυμητή κατεύθυνση: ενισχύθηκε κυρίως το δυναμικό των περισσότερων κέντρων επιπέδου Δήμου. Όμως, δεν ενισχύθηκαν στο βαθμό που προβλεπόταν τα υπερτοπικά κέντρα.

Οι υπερτοπικές και τοπικές κεντρικές λειτουργίες συγκεντρώθηκαν σε μέτριο βαθμό στα θεσμοθετημένα πυρηνικά κέντρα, επειδή “διαχύθηκαν” (μαζί με μη κεντρικές λειτουργίες) κυρίως σε παρόδιες ζώνες “γενικής κατοικίας” των μεγάλων συγκεντρικών οδικών αξόνων του Λεκανοπεδίου.

Στην οικονομική ανάπτυξη των κέντρων της Αττικής προβλέπεται να είναι σημαντικές οι **επιπτώσεις των “μεγάλων έργων”**. Συγκριτικά περισσότερο θετικές θα είναι οι επιπτώσεις στο Βόρειο τμήμα του Λεκανοπεδίου και στο Ανατολικό τμήμα του Υπολοίπου του Ν. Αττικής. Ακόμα περισσότερο θετικές θα είναι κατά μήκος της Αττικής Οδού, όπως επίσης στην ευρύτερη περιοχή του Αεροδρομίου των Σπάτων. Ή, ακόμα, στην περιοχή του Αμαρουσίου όπου θα συναντώνται η Αττική Οδός με τη (βελτιωμένη) Λ. Κηφισίας ή στην περιοχή των Αχαρνών, όπου θα δημιουργηθεί νέος μεγάλος κόμβος μεταφορών και θα κατασκευασθεί και το Ολυμπιακό χωριό.

Οι αιτίες της μη ανταπόκρισης στα Σχέδια

Σε γενικό επίπεδο, μπορούμε να εκτιμήσουμε ότι, παρά την αποκέντρωση αρμοδιοτήτων, δεν προχώρησε επαρκώς ο συντονισμός των εμπλεκόμενων φορέων Διοίκησης - Αυτοδιοίκησης και του ιδιωτικού τομέα για την υλοποίηση των προτεινόμενων παρεμβάσεων και ρυθμίσεων.

Το ΥΠΕΧΩΔΕ και οι ΟΤΑ, περιορίσθηκαν, κατά βάση, μέσω των ΓΠΣ και των ΠΜΕΑ, στη θεσμοθέτηση ορισμένων εκτάσεων ως κέντρων. Αντίθετα, δεν έγιναν αρκετές παρεμβάσεις ανάδειξης/αναδιοργάνωσης των κέντρων, δεν ενισχύθηκαν (επαρκώς) με την εγκατάσταση αποκεντρωμένων διοικητικών και άλλων εξυπηρετήσεων, ούτε αξιοποιήθηκε η Νομοθεσία σχετικά με τις Ζώνες Ειδικών Κινήτρων (ΖΕΚ) και τις Ζώνες Ειδικής Ενίσχυσης (ΖΕΕ).

Το κύριο βάρος υλοποίησης των παρεμβάσεων κλήθηκαν να αναλάβουν οι Δήμοι, οι οποίοι όμως δε διέθεταν τις απαιτούμενες οικονομικές και κυρίως οργανωτικές δυνατότητες, αλλά και δεν αξιοποίησαν τις δυνατότητες (ελεγχόμενης) συμβολής του ιδιωτικού τομέα.

Τέλος, δεν παρεμποδίσθηκε ουσιαστικά η ανάπτυξη κεντρικών λειτουργιών κατά μήκος των βασικών οδικών αξόνων.

Χωροταξική διάρθρωση και χωρική διακυβέρνηση

Η χωροταξική διάρθρωση πρέπει να συναρτάται στενά με τη δομή της χωρικής διακυβέρνησης. Στην Αττική, η Διοίκηση/Αυτοδιοίκηση αρθρώνεται σε **τέσσερα επίπεδα**:

- α. *Μητροπολιτική Περιοχή Αθήνας* (φορείς εφαρμογής πολιτικών: κεντρική διοίκηση, Οργανισμός Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας (ΟΡΣΑ) και Περιφέρεια Αττικής).
- β. *Επίπεδο Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης (ΝΑ)*.
- γ. *Επίπεδο υποσυνόλου Νομού* (Σύνδεσμοι ΟΤΑ και άλλοι φορείς συνεργασίας τους).
- δ. *Επίπεδο Πρωτοβάθμιων ΟΤΑ*.

Η ενίσχυση των αρμοδιοτήτων της Περιφέρειας, του ΟΡΣΑ, των ΝΑ και των πρωτοβάθμιων ΟΤΑ συνέβαλε στην καλύτερη ανταπόκριση του σχήματος διοίκησης της Αττικής με τη χωροταξική διάρθρωσή της.

Όμως, παραμένουν μια σειρά *αδυναμίες*:

- Αρμοδιότητες χαμηλότερων επιπέδων σχεδιασμού ασκούνται από φορείς υψηλότερων επιπέδων και το αντίστροφο, ενώ υπάρχουν αρκετές αλληλεπικαλύψεις στις αρμοδιότητες του ΟΡΣΑ, της Περιφέρειας και των ΝΑ.
- Υπάρχουν διαφορές στην κατανομή της ΜΠΑ σε χωροταξικές υποενότητες του ΡΣΑ και σε εδαφικές περιφέρειες της ΝΑ.

7. Προς μια στρατηγική παρέμβασης

Η αποκεντρωτική λογική του ΡΣΑ του 1985 ως προς την κατανομή των κέντρων και των χωρικών ενοτήτων χρειάζεται να ενταχθεί σε μια *σύγχρονη*

φιλοσοφία στρατηγικού σχεδιασμού, η οποία θα αποδίδει προτεραιότητα στην υλοποίηση των στόχων μέσω κατάλληλων μηχανισμών εφαρμογής του σχεδιασμού. Ειδικότερα:

1. Η σημερινή μορφή κατανομής και δόμησης των κέντρων στο Λεκανοπέδιο της Αθήνας δεν επιτρέπει σημαντικές μεταβολές του σχήματος κέντρων – χωρικών/διοικητικών ενότητων, γιατί κάτι τέτοιο θα συνεπαγόταν υπέρμετρο οικονομικό, κοινωνικό και περιβαλλοντικό κόστος (αλλοίωση της φυσιογνωμίας της πόλης).

Στον πολύ πυκνό και “ακριβό” αστικό ιστό του Λεκανοπεδίου είναι πολύ δύσκολο να “χειρισθεί” η κρατική παρέμβαση τις δικτυώσεις και αποσπασματικότητες που αναπτύσσουν με τη δική τους δυναμική οι κεντρικές λειτουργίες. Οι “βουλευσιарχικές” παλαιού τύπου παρεμβάσεις, με μεγάλα έργα (δημιουργία νέων κέντρων, εκτεταμένες “ριζικές” αναπλάσεις) με κύρια οικονομική ευθύνη του κράτους, είναι εδώ πολύ δύσκολες.

Επομένως, στην Αττική, και κυρίως στο Λεκανοπέδιο της Αθήνας, είναι αναγκαία η υποστήριξη της **δικτυακής και “συμπληρωματικής” ανάπτυξης των κέντρων**. Αυτή η μορφή ανάπτυξης, εμπεριέχει τα σχήματα που αναφέρονταν παλαιότερα από τους χωροτάκτες ως “δίπολα” ή πολυπολικό σχηματισμοί. Υπερβαίνει όμως την απλή κατανομή λειτουργιών μεταξύ δυο ή περισσότερων κέντρων ή την ειδίκευση του κάθε κέντρου σε κάποιες συγκεκριμένες δραστηριότητες. Αυτό σημαίνει ότι η κατανομή λειτουργιών και η ειδίκευση δε θα πρέπει να είναι αυστηρά οριοθετημένες, αλλά ευέλικτες, και, επίσης, ότι η παρέμβαση για την εφαρμογή τους θα υλοποιείται μέσα από πιο περιορισμένης έκτασης αλλά περισσότερο στρατηγικές/αναδιαρθρωτικές παρεμβάσεις.

2. Για να εξασφαλισθεί η συνεκτικότητα της όλης παρέμβασης:

α) Χρειάζεται να δοθεί **έμφαση στη συνέργια των παρεμβάσεων**. Η αναδιοργάνωση του συστήματος των κέντρων θα πρέπει να ενταχθεί σε ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο ανάπτυξης των κέντρων, των “Περιοχών επιχειρήσεων” και των εστιών νέων τεχνολογιών στην Αττική – με έμφαση όσον αφορά στις νέες αναπτύξεις στη Βόρεια και στην Ανατολική Αττική και στο θριάσιο πεδίο.

β) Απαιτείται **συνεργασία/εταιρικήτητα των φορέων παρέμβασης, κάθετα** (μεταξύ φορέων διαφορετικών επιπέδων) και **οριζόντια** (μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα).

Για την εξασφάλιση κάθετης εταιρικής, χρειάζεται, να συσχετισθεί ουσιαστικά η αναδιοργάνωση των κέντρων και των χωρικών ενότητων της ΜΠΑ με την αναθεώρηση του σχήματος μητροπολιτικής διακυβέρνησης της Αττικής.

3. Χρειάζεται να αξιοποιηθούν νέες μορφές παρέμβασης, όπως οι ολοκληρωμένες χωρικές παρεμβάσεις και οι ολοκληρωμένες αστικές παρεμβάσεις, μικρότερης ή μεγαλύτερης κλίμακας.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Στις αναλύσεις χωροθετήσεων των δραστηριοτήτων στην Αττική χρησιμοποιήσαμε στοιχεία της ΕΣΥΕ, του Οδηγού επιχειρήσεων ICAP, αριθμό συνεντεύξεων σε επιλεγμένες επιχειρήσεις κ.λπ. – βλ. στα τεύχη των αντίστοιχων ερευνών.
- 2 Βλ., μεταξύ άλλων, στο Αγγελίδης 1991.
- 3 Παραπέμπουμε για την ανάλυση των μεθοδολογικών βημάτων, τα επιμέρους συμπεράσματα, τους Πίνακες και τους Χάρτες στα τεύχη των τριών ερευνών, όπ. αν.
- 4 Διαμορφώνονται σχηματισμοί “τσαμπιών” (clusters), δηλαδή στις αξονικές ζώνες “αναρτώνται” πυρηνικά κέντρα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγγελίδης Μ., *Χωροταξικός σχεδιασμός και βιώσιμη ανάπτυξη*, Συμμετρία, Αθήνα, 2000.

Αγγελίδης Μ. (επιστ. υπεύθ.) – Κάρκα Γ. – Βενέρης Γ. – Χάλαρης Γ. – Ζήφου Μ. – Αντωνίου Λ., *Το δίκτυο των κεντρικών λειτουργιών της Αθήνας: οι μεταβολές στις τριτογενείς δραστηριότητες και στις επικοινωνίες στην πρωτεύουσα την τελευταία εικοσαετία*, 1997. Ερευνητικό πρόγραμμα που χρηματοδοτήθηκε από τη ΓΓΕΤ, τον Οργανισμό Αθήνας και τον Δήμο Αθηναίων.

Αγγελίδης Μ. (επιστ. υπεύθ.) – Κάρκα Γ. – Γιαννακούρου Γ. – Ζήφου Μ. – Μπεριάτος Η., *Διερεύνηση της χωροταξικής διάρθρωσης του δικτύου υπερτοπικών κέντρων και επανεξέταση των χωροταξικών υποενοτήτων της Αττικής, καθώς και των κέντρων τους σε συνάρτηση με το δίκτυο κεντρικών λειτουργιών*, 1998. Ερευνητικό πρόγραμμα που εκπονήθηκε από ερευνητική ομάδα του ΕΜΠ με ανάθεση από τον Οργανισμό Αθήνας.

Γεράρδη Κ. (επιστ. υπεύθ.) – Αραβαντινός Α. – Βασενχόβεν Λ. – Αγγελίδης Μ. – Πανταζής Α. – Γετίμης Π. – Σερράος Κ. κ.ά., *Στρατηγικό σχέδιο χωρικής ανάπτυξης της Αττικής (2003)*, Ερευνητικό πρόγραμμα που εκπονήθηκε από ερευνητική ομάδα του ΕΜΠ, με ανάθεση από το ΥΠΕΧΩΔΕ. Στο πλαίσιο των Α' και Β' φάσεων αυτού του προγράμματος, η ενότητα “Το οικιστικό δίκτυο στην Αττική: κέντρα και χωρικές ενότητες” μελετήθηκε από τον Μ. Αγγελίδη, με συμβολή στην επεξεργασία στοιχείων από τους Β. Ιωάννου και Κ. Σαντιμπαντάκη.

Μελέτη Ανάπτυξης Μετρό, Αττικό Μετρό ΑΕ, 1998.

ΜΗΝΑΣ ΑΓΓΕΛΙΔΗΣ • ΣΠΥΡΟΣ ΑΜΟΥΡΓΗΣ • ΦΑΝΗ ΑΝΑΙΡΟΥΣΗ • ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΣΠΡΟΓΕΡΑΚΑΣ
ΣΟΦΙΑ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ-ΚΟΛΩΝΙΑ • ΝΤΙΝΑ ΒΑΪΟΥ • ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ Κ. ΒΑΣΙΝΧΟΒΕΝ
ΜΑΡΙΑ ΒΟΓΙΑΤΖΑΚΗ • ΚΛΕΙΤΩ ΓΕΡΑΡΔΗ • ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΓΕΤΙΜΗΣ • ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΚΑΡΤΖΟΣ
ΑΛΕΞΗΣ ΔΕΦΝΕΡ • ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ • ΔΙΟΝΥΣΗΣ Α. ΖΗΒΑΣ • ΒΥΡΩΝ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΣ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΝΙΚ. ΚΑΡΥΔΗΣ • ΡΑΝΙΑ ΚΛΟΥΤΣΙΝΙΩΤΗ
ΧΑΡΗΣ ΚΟΚΚΩΣΗΣ • ΕΙΡΗΝΗ ΚΟΡΡΕ • ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΚΟΣΜΑΚΗ • ΠΑΝΟΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΑΛΕΝΗΣ • ΛΙΛΑ ΛΕΟΝΤΙΔΟΥ • ΘΩΜΑΣ ΜΑΛΟΥΤΑΣ • ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΛΑ • ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Β. ΜΑΡΜΑΡΑΣ • ΜΑΡΙΑ ΜΑΥΡΙΔΟΥ • ΗΛΙΑΣ ΜΠΕΡΙΑΤΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ • ΕΛΙΖΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ • ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΝΤΑΖΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ - ΒΕΝΕΤΑΣ • ΘΥΜΙΟΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ • ΓΕΩΡΓΙΟΣ Μ. ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΕΡΡΑΟΣ • ΕΛΕΝΗ ΣΤΑΜΑΤΙΟΥ • ΙΩΣΗΦ ΣΤΕΦΑΝΟΥ • ΙΟΥΛΙΑ ΣΤΕΦΑΝΟΥ
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΣΥΚΙΑΝΑΚΗ • ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Δ. ΤΡΙΠΟΔΑΚΗΣ • ΙΩΑΝΝΗΣ Ε. ΤΣΟΥΔΕΡΟΣ • ΒΙΛΜΑ ΧΑΣΤΑΟΓΛΟΥ

ISBN: 960-88489-0-3

960-88490-0-4

960-88493-1-8